

Јован ЧАЂЕНОВИЋ

ЋИЛАСОВИ БУДИМПЕШТАНСКИ РАЗГОВОРИ

Милован Ћилас, Надежда Гаће: БОШЊАК АДИЛ ЗУЛФИКАР-ПАШИЋ, Цирих – Загреб 1995, III издање.

На основу података у наслову могло би се закључити да су књигу написали Ћилас и Гаће, да је она њихово ауторско дјело, а да је њен предмет Зулфикарпашић. Међутим, главни аутор књиге је Адил Зулфикарпашић (у даљем тексту АЗ). Он је творац највећег дијела текста. Ћиласу припада око 25 страна, Надежди око пет, све остало, до 200 и нешто страна, изговорио је АЗ.

Овај сусрет, који је одржан марта 1994. у Будимпешти трајао је четири дана, припреман је двије-три године. Најподесније мјесто за АЗ из Цириха и Ћиласа и Надежду из Београда нађено је у једном хотелу мађарске престонице. Организатор скупа новинар и публициста Надежда, у току ранијих година повезивала је ова два „сведока века” и обавјештавала их о мишљењу онога другог о актуелним друштвеноисторијским збивањима, нарочито у Босни. Она је зближила и заинтересовала ауторе за међусобни сусрет и разговор, који је преточен у књигу.

Ћилас и АЗ су се познавали одраније, сретали су се на Београдском универзитету пред Други свјетски рат. Тада је Ћилас био високи партијски функционер у Србији, а АЗ студент и партијски активиста. Састајали су се и 90-их година ради договора о спречавању грађанског рата у западним југословенским републикама, у првом реду у Босни.

Основна идеја против које су били саговорници је подјела Босне. Циљ писања књиге, како га је представила уредница, у предговору, је да саговорници објасне „одакле мотиви АЗ за тако упорно истрајавање на политици изградње целовите и демократске БиХ, како су се изграђивали и кристалисали његови ставови...”.

„АЗ је не само сведок, него и једна од оних личности које су обележиле бурна балканска превирања 20. столећа. Бег по пореклу, либерал по опреде-

љењу, емигрант, богат и успешан пословни човек, борац за демократски преображај бивше Југославије и његове Босне, политичар европског кова, а изнад свега упорно и увек Бошњак... изузетно образован и храбар..."

У предговору Ђилас је представљен као „комунист, дисидент, политичар и књижевник”. У разговорима Ђилас учествује као књижевник, како он каже, а не као историчар или политичар. Међутим, он је познавалац и градитељ „велике Југославије”, а нарочито Босне, што је остварио у току НОБ-а и послјије рата.

Ђилас је помно пратио излагање АЗ, с времена на вријеме постављао му је питања или је давао коментаре водећи рачуна да саговорник не скрене са правца излагања своје биографије, судбине своје бројне породице и историје Босне, како ју је он познавао. Ђилас се заустављао на неким питањима која су му се чинила значајним, и о њима је шире говорио надовезујући се на АЗ излагање. Према томе, овај разговор о Босни Ђилас није користио, а вјероватно није намјеравао да користи, за писање књижевног дјела. У овој књизи износио је сјећања на многе детаље из своје биографије, тако је заокружио неке мале есеје.

Књига се састоји из два дијела, у првome се говори о моћном роду Зулфикарпашића, односно Ченгића, од којих су се одвојили, о њиховом племену Аккоуунлу. То је једна од најпознатијих аристократских породица у Босни. У књизи се говори и о пишчевим сјећањима на дјетињство, на ратовање, емигрантски живот и др.

У другом дијелу разматрају се трагични догађаји из грађанског рата 90-их година на које је АЗ на вријеме указивао и страсно се залагао да се избјегну.

Интересантно је казивање АЗ о своме роду и далеком поријеклу, што је и на Ђиласа оставило снажан утисак. Коријени Ченгића су у Месопотамији. Ово туркменистанско племе кренуло је крајем 13. вијека према југу од страха пред хордама Џинкискана и настанило се у сјеверном Ираку и Персији. У једном периоду они су се побунили против султана који је угушио побуну. Један број побуњеника султан је посјекао, а друге пребацио у Босну и дао им привилегије.

Ченгићи су били надалеко познат род, дали су Босни више од 40 паша. Чувени је Смаил-ага, али га АЗ не сматра и не убраја међу највеће личности у своме роду. Зулфикар паша Ченгић био је зворнички санџак-бег, водио је војску против Дробњака и оставио пустош за собом. На Црну Гору кренуо је 1834. због паљевина које су наводно учинили Црногорци по фочанском и гатачком крају. Када је сахрањиван владика Петар I, са Цетиња су одјекивали топови, паша се вратио с војском „да не квари сахрану”.

Ченгићи су имали велике куле по Босни, најважније су биле на Загорју, на Ратајима и на Оцаку код Устиловине. Ове куле су се дуго одр-

жалe, нијесу срушенe за вријеме Другог свјетског рата и револуције, али су 90-их година у грађанском рату сравњене са земљом. На питање зашто су раније чуване, а у новије вријеме срушене, саговорници нијесу имали поуздан одговор. Али то говори о карактеру и жестини овога рата и о разорности мржње која је покретала непријатељства.

АЗ уздиже своје претке, велича њихове успјехе на бојним пољима, хвали њихове обичаје и морал, либералне идеје, њихово богатство и дворце.

Ћилас поређује свој род са АЗ, каже да су Ћиласи мало братство, потичу од Војиновића из никшићког краја. Већина његових предака погинула је од Црногораца, што је мало чудо.

Саговорници су споменули убиство Смаил-аге Ченгића и изнијели претпоставку да је у завјери учествовао Али-паша Ризванбеговић. Такође њихово је дјело убиство херцеговачких главара код Острога који су дошли на преговоре. Они су сметали Ризванбеговићу јер је на њихова мјеста хтио да постави своје синове.

АЗ је рођен од четврте жене свога оца Хусејин-бега, прве три су померле. Када се Хусејин-бег оженио четврти пут, имао је 80 година, а његова невјеста 18! За њега каже да је мрзио Србе јер су, по његовој процјени, хтјели да припоје Босну Србији, а Црногорци Херцеговину, али је то спријечила Аустрија. Хусејин-бег није познавао ни краља Александра, говорио је да то није његов владар него трговац свињама.

Преображен школом и европском културом, АЗ је усвојио либералне идеје Запада, али није имао разумијевања за Србе и њихове тежње. У његовој породици живјело је јако осјећање припадности моћном роду. Два његова брата, који су се иселили у Турску, вратили су се своме старом презимену Аккоунлу.

Ћилас истиче значај вјере, религије као битне националне особености народа. То комунисти нијесу увидјели у доба његове младости и активности. „У Босни су сви постојали кроз религију, и Срби и Хрвати”. Тек касније су комунисти исправили своје заблуде, па су Муслимане у Босни национално изједначили са Србима и Хрватима.

Ћилас је о завичају изговорио мали есеј у коме износи своје виђење тога питања. Он каже да „завичај и постојбина уђу у сваку личност и она се тога не може ослободити, као што не може да бира оца и мајку... вероватно у личност уђе не само преко свести и сазнања, него преко целог егзистирања, рада, трајања у времену, заједништва... Завичај је свакоме доживотна носталгија... Ја сам рођен крај Таре, од моје куће до Таре нема ни пет минута... Тара је као увод у моћну лепоту Дрине”.

Ћилас проширује појам завичаја на цијелу Црну Гору. „Црну Гору, са свим противрјечима... осећам стално у себи... А што се тиче Босне, и ја сам један од толиких заљубљеника у Босну и осећам је својим завича-

јем... Сањарим ноћу о њеним чудесним рекама... са планинама које имају неку неупоредиву особеност”.

Превелика везаност за Босну и Бошњаке ограничила је АЗ расуђивање о тој земљи. Он каже да је, поред осталог, средњовјековна, предисламска Босна ковала новац који је припадао најљепшим ондашњим монетама. Тај новац је АЗ налазио у италијанским музејима. Тадашња босанска држава није имала смртну казну јер су богумили сматрали да само бог, који је дао живот, има право да га узме. И стећци поручују „да се не треба покоравати човјеку”.

АЗ сматра да је Босна имала посебно мјесто у Турској царевини, да се њена власт разликовала од власти у другим земљама, поред осталог, имала је вијеће ајана (локалних првака).

Овај савремени босански првак хтио је да обједини Босну и Херцеговину тако да се овај други ентитет подразумијева, да нестане, па каже да је Херцеговину увијек осјећао дијелом Босне. Међутим, Аустрија и Црна Гора подржавале су назив Херцеговина, а Црногорци су „бацали око на њу”. Ђилас додаје да је и Херцеговина хтјела да се придружи Црној Гори.

О Санџаку он каже да је одузет од Босне са којом је чинио цјелину до Берлинског конгреса. Ова област са Босном је живјела 500 година. Он сматра да је Никшић такође припадао Херцеговини. По ријечима АЗ, предисламска Босна – банови, краљеви, богумили, није била ни српска, ни хрватска ни богумилска, да су муслимани бивши богумили. Међутим, бројни историчари тврде да су ислам примили многи Срби и Хрвати. На основу таквог схватања АЗ каже да у Фочи „живе прави богумили који никоме зла не мисле”. Вјерује да су њихови обичаји очувани. Они нису цркве имали, него су вјерске скупове одржавали под дубом.

АЗ настоји да докаже да су богумили добровољно примили ислам, да то није била секта неке хришћанске цркве него самостално учење и посебна црква. И то је била отворена капија за улазак ислама у Босну. Он сматра да је ислам био сродан богумилском учењу. Колико су богумили били привржени својој вјери, показује судбина босанског краља Стјепана Томашевића. Он је два пута присилно примао католичанство, чим би се римска војска повукла из Босне, враћао би се богумилској вјери. Краља Стјепана заробили су Турци у Јајцу и султан га је погубио, иако му је паша дао вјеру да ће му живот бити поштеђен. Ђилас је указивао да многи историчари мисле да су ислам примили Срби и Хрвати, а не само богумили, и да су садашњи Бошњаци потомци Срба и Хрвата.

Према тврђењу АЗ, босански бегови, па и његови преци, били су либерални и толерантни према другим вјерама. АЗ хвали све што је бошњачко, па и муслиманске народне пјесме, спомиње *Женидбу Диздаревић Мехе* у којој се пјева како се Бошњаци „боре за своју домовину, вје-

ру, цара, за Босну..." Из оваквих пјесама се АЗ, како сам каже, надахњавао патриотским бошњачким осјећањима.

Назив Муслимана Бошњацима једна је од основних идеја у програму АЗ. Он се снажно ангажовао у доказивању и ширењу тога имена. Напоредо са тим, критиковао је назив Муслимани као апсурдан јер се нигдје не јавља у муслиманском свијету од милијарде људи. Тај назив створио је конфузију коју су противници искористили за негирање националности Муслимана. Име Бошњаци оспорава и СДА и група око Изетбеговића и користи комунистички назив Муслимани.

Ћиласу је назив Бошњаци близак јер је традиционалан, употребљава се од средњег вијека и широко је распрострањен. Ћилас спомиње Муслимане из Бијелог Поља и Берана који су се прије Другог свјетског рата изјашњавали као Бошњаци. Али Ћилас указује и на негативну страну овога имена јер га не прихватају Срби и Хрвати у Босни.

По Ћиласовом мишљењу, у рјешавању националног питања у Југославији комунисти су одиграли, „не само демократску, него и племениту улогу на нивоу европског либерализма". Он додаје да је велико *M*, које су Бошњацима дали комунисти, „било корак у признавању етничке посебности Муслимана”.

Поводом приласка АЗ комунистима у вријеме младости Ћилас каже да комунистички покрет у револуцији тежи апсолутној слободи! У томе духу каже да су комунисти у току Другог свјетског рата сузбијали хрватски и српски национализам. Тим рјешењима били су задовољни Македонци, Муслимани и Албанци на Косову и Метохији. Босна је успостављена као засебна република да би се сузбио српски и хрватски национализам.

У томе периоду „Муслимани су били у развоју ка нацији... заостали у односу на Србе и Хрвате”, јер су „дуго остали део турске империје која је била... религиозна држава... идентификовали су се са том државом”.

Поред тога, „Муслимани за време Другог светског рата и непосредно после рата фактички нису имали политичког покрета, ни комунистичког попут других који би их издржавао као посебан етнички ентитет”.

У новој држави „српски национализам изгубио је хегемонију у Југославији, док хрватки није добио велику Хрватску, али је ипак добио државу”.

Аграрна реформа у Краљевини СХС извршена 1919. била је усмјерена против муслимана Бошњака, али земљопосједници су добили малу одштету. По ријечима АЗ, то је била „пљачка муслиманских посједа на геноцидан начин”. Бегови у Босни остали су без икаквих прихода, па су тихо умиралли у својим кућама јер им понос није дозвољавао да од бив-

ших кметова траже средства за живот. АЗ жали што у Босни није било књижевника да прикажу ту трагедију. Овај аутор не спомиње Андрићеву прозу са том тематиком.

Ћилас сматра да је аграрна реформа била револуционаран чин уперен против феудалних посједа са циљем рушења феудалних односа.

И Ћилас је знао за сиромашење бегова, и то приказао у својим дјелима. „И ја сам као младић у Бијелом Пољу упознао такве трагичне судбине бивших бегова: венули су и дотрајавали у крајњој оскудици, несналажљиви и неприхваћени у новом времену и туђим односима. Мучно је, непојмљиво је тешко сачувати понос у глади и безнађу. Често су их с понечим помагали њихови бивши кметови, примали су помоћ са стидом, као милостињу”.

„... Како су тек ту срамотну оскудицу доживљавале жене и девојке скривене у авлијама иза мушебака... Мене је трагични мотив пропадања бегова дирао и привлачио. У свом роману *Светлови и мостови* сам га употребио, али ни довољно широко, ни дубоко”.

АЗ са Ћиласом зближила је припадност КПЈ, а затим дисидентство, тежња миру и равноправности народа. АЗ је примио у Партију неки муслиман из Фоче 1938. када је имао 17 година. То је била прва партијска ћелија у Фочи.

У редовима КПЈ пред Други свјетски рат нашла су се дјеца муслиманске буржоазије и беговата који је био осиромашен аграрном реформом. Они су налазили извјесну заштиту у редовима КПЈ.

Необично је како АЗ налази сродности ислама са идејама комунизма. У томе га подржава Ћилас и напомиње да комунизам не гуши национална осјећања, само потискује националистичку идеологију.

Ћилас шире говори о томе да су комунисти успјешно рјешавали национално питање у току Другог свјетског рата. КПЈ тада није сматрала да се посебност муслимана може изразити кроз вјеру, па је очекивала да ће се један дио муслимана оријентисати према Србима, а други према Хрватима, што значи да ће постати Срби или Хрвати. Несналажење Партије у рјешавању муслиманског националног питања Ћилас објашњава чињеницом што комунисти нијесу схватили утицај религије на националност народа. Он наглашава утицај религије у стварању других нација, српске и хрватске.

У вези са овом темом Ћилас се присјећа доприноса у стварању босанске републике и утицаја на друштвени положај Муслимана. Каже да је његова улога у томе била већа него што је познато, напомиње да ни он није о томе исцрпније писао.

Сматра да су комунисти ријешили национално питање Македонаца и Албанаца на Косову. Српски националисти су критиковали комунисте

да су измислили муслиманску националност коју су називали „пленумском нацијом”. Коначно, комунисти су 60-их и 70-их година стали на становиште да Муслимани у Босни у националном погледу нијесу мање изразити него други народи у овој републици.

Али АЗ је критиковао партијску политику у револуцији и у послеријатном периоду, каже да су у Босни двије трећине чланова СКЈ чинили Срби, иако су имали мање од трећине становништва. Муслимани су имали близу половине становништва Босне, а свега четвртину чланства у Партији.

АЗ уздиже и поетизује Фочу као питомо мјесто на ријекама, Ћилас му се придружује и наспрам Фоче спомиње двије црногорске вароши у Санцаку. Он каже да се Фоча у предтурском времену звала Хвоча, и да су „садашњи освајачи” у Фочи знали да име вароши није турско, не би га мијењали у Србиње.

За становнике Фоче АЗ каже да су потомци богумила „који никоме зло не мисле”. Они су неборбени, неагресивни, могу много да трпе и јако су издржљиви. Становништво Фоче у грађанском рату 90-их година било је веома измијешано, у град је дошло много Црногораца. „Босанско друштво и дух су насилнички рушени и то кроз неку бољшевичку и четничку ураниловку”.

Подстакнут Адиловом поетизацијом Фоче као завичаја и Ћилас је говорио о тој теми. Он наводи Андрићеве ријечи да „Кад год путује има осјећај да је у Вишеграду”. Ћилас каже: „Кад дођем у завичај, имам увек утисак да сам се изнова родио, тј изнова постао дечак који је свестан околине и свога бића”.

На констатацију да су стећци израз богумилског духовног живота, Ћилас каже да су „и други правили стећке под утицајем богумила”.

Ћилас је дао подршку Адиловој идеји о Бошњацима као аутентичном, старом становништву Босне. Тој идеји Ћилас налази потврду у санчачким варошима које је добро познавао. Он издваја три врсте становништва које је живјело у Беранама и Бијелом Пољу прије Другог свјетског рата. Муслимани су чинили посебну скупину. Затим наводи српско православно градско становништво које је ту живјело одраније, ту је било и црногорско.

„Српско становништво је у начину и схватању живота имало много заједничког са муслиманима...” (жене су носиле димије, јелече и др). Црногорци су се држали по страни, уображени и одбојни, били су примитивнији у свим облицима живота. Црногорске жене и девојке су се понашале друкчије и у начину општења са младићима: „пресеку вас – нарочито ако неко види”. Српкиње су питомије, мекше, приступачније, можете с њима да се нашалите врло слободно...” То је део одређеног начина живота и филозофије живота која је дошла са исламском цивилиза-

цијом... преко градова, преко тога староседелачког становништва... Схватање да „живот није сам жртвовање, херојство, аскетизам – што је типично за брђане и за православна племена, него истовремено неговање живота и уживање у животу”.

„Однос према телу је друкчији: тело је вредност, исто као и душа..., то је код Црногораца раздвојено... То се види код Његоша”.

Ћилас истиче да су Турци подизали насеља, градове, вароши на ријекама. Тако је Беране на Лиму основао један паша. То „није стари град, мада је у њему старо српско становништво, махом са Косова и Метохије”. И бјелопољско српско становништво је старо, колико знам од Немањића је ту”. Ћилас закључује да су Турци гајили култ воде као однос према животу.

Саговорници су тражили узроке повећања насиља и злочина 90-их година у Босни у односу на вријеме Другог свјетског рата и револуције. АЗ је дао објашњење да су усташе у Другом свјетском рату „разудале зло” сатирући Србе. Страдање Срба илустровао је АЗ причом како су усташе побили много српских сељака у Невесињу, који су ишли да нађу своје коње које им је војска узела. Убијене сељаке усташе су бациле у некакву иловачу. Касније у тај крај су дошли Италијани, а усташе су побјегле, љешеви су донесени на српско гробље, сахранили су их неочишћене од иловаче и без сандука. То је на присутне оставило грозан утисак.

Ћилас каже да је „код четника постојао програм чишћења муслимана, али не у смислу истребљења, затирања”. Они су намјеравали да преселе дио Муслимана, Шиптара и Мађара – скоро два и по милиона људи. Али то се показало као „потпуна фантазија”. Ћилас је поступке Срба у грађанском рату 90-их година називао „тоталним национализмом”. Ипак, он каже да четници нијесу имали у програму физичко истребљење Муслимана, али кад су усташе „разудале зло”, онда су то радили и четници. И то не свуда. Касније су четници одустали од тога програма, шта више Дража је покренуо сарадњу с муслиманима.

Битна одлика грађанског рата 90-их је, по Ћиласовом мишљењу, у томе што је дошло до „тоталитарног национализма” који не може да оствари Велику Србију или Велику Хрватску без истребљења становништва.

До ове појаве је дошло, по мишљењу овог аутора, због тога што комунизам није „развио” слободне институције, слободну привреду, што је гушио слободно мишљење”. Послије пропасти овога система „настао је вакум” који је омогућио појаву националиста и демагога који су се користили вјером, митовима, некритичком литературом и за собом повели лаковјерне.

АЗ се слаже са Ћиласовим објашњењем карактера рата у Босни. Он спомиње појаву из НОБа – давање српских имена Муслиманима парти-

занима, за шта окривљује Родољуба Чолаковића. Због тога је у народу и војсци створена забуна да Муслимани не учествују у ослободилачком рату. Ћилас то објашњава и, донекле оправдава, тиме што је вођена велика пропаганда против Муслимана да помажу усташе. У Хрватској је била развијена агитација ради придобијања Муслимана које су називали „хрватско цвијеће”. У томе циљу усташе су водиле према Муслиманима помирљиву политику, настојали су да их не изазивају, тако је АЗ, захваљујући презимену Ченгић, спасао живот из усташког затвора.

Саговорници су дошли до прекретничког корака када су одлучили да напусте Партију и високе државне функције, АЗ у Босни, а Ћилас у Југославији. Ћилас се присјећа свога раскида са покретом из кога је поникао. „И мени је – као и Вама на збору у Кладуши – наједном, у једној ноћи децембра 1953. продрло, згуснуло се у сазнању да више не могу ни да следим, а немоли да учествујем у политици ЦК СК, партије у којој сам био 22 године”. Он прича да је са „завршетком рата био у недоумици: шта се... преко ноћи збива са комунистичком елитом...” која је грабила виле, аута, ордење, за коју су били отворени разни магацини, све се то збивало „пред очима гладног и исцрпљеног народа”. Најмаркантнији представник у томе био је Тито који није имао ни мере ни укуса, а постао је и арогантан према најближима – прво је њима стављао до знања да су нешто уколико су његови помоћници: према врховном узору су се равнали други, већ према рангу и хијерархији”.

Када је био на врхунцу власти и моћи Ћилас прича да се повлачио у себе, покушавао да се врати литератури („мислио сам да се повучем у своје скромно и жељено књижевно позвање”). Тјешило се да су „друштвене деформације пролазне, да ће с напредовањем комунистичког друштва људи постајати бољи, несебичнији, културнији – а бивало је из дана у дан супротно”.

Ћилас је био растрзан, сукобљен са собом, он каже „двојен”, заустављен у кретању и развоју – емоционално, интелектуално, „настојао сам... да мислим својом главом – али из тог гвозденог круга се није имало куд”. Излаз је дошао споља, из међународних збивања, из погоршања совјетско-југословенских односа. „Срећом за мене – одмах су почеле разлике са совјетима... Ту сам нашао себе, макар привремено – обновно се емоционално и интелектуално”. У формулацији да је „нашао себе” у борби са стаљинизмом у одбрани југословенске независности, Ћилас има у виду своју велику полемичку и критичкотеоријску активност против догматског социјализма, стаљинизма и залагање за самоуправљање у Југославији. Када је та фаза живота и борбе прошла, Ћилас је поново био принуђен да изађе из Титове сјенке, да се одвоји од политике Партије и од другова на врху.

У овим разговорима Ђилас улази у самоанализу, у објашњење своје крупне одлуке која га је одвела у велика страдања и борбе. „Тешко је, немогуће је сасвим објаснити таква нагла сазнања, такве за личност судбоносне, наизглед невољне одлуке. Свакако, таква решења се припремају ситним збивањима, примедбама, чак и визуелним утисцима – код Вас зеленим заставама – а понајвише размишљањима и сучељавањима са оним што се назива савешћу. Ту се више одлучује о личности, о свом интегритету доведеним у процеп верношћу идеји”. „После толико много година рекао бих да се ради више о личности – него што сам онда и дуго потом веровао да се одлучује о идеји, о сазнањима...”

Све је ово Ђилас испричао поводом Адиловог дисидентства и закључује: „Путеви су нам били различити, а судбине сличне”.

У пештанским разговорима двојице дисидената појавила су се значајна питања на која није дат тачан одговор. Једно је: откуда таква појава национализма у Босни последице дугог периода социјализма који је сузбијао сваку помисао на међунационалну нетрпељивост, а камоли на братоубилачку борбу. У вези са тим је оштрина и суровост у међунационалним обрачунима и проширење непријатељства у односу на Други свјетски рат. У савременом грађанском рату борио се сваки народ са сваким, дакле и Хрвати против Муслимана, што није био случај у Другом свјетском рату. Поред тога, у овом рату су учествовали муџахедини, исламски „свети ратници” који су починили грозне суровости, а касније се населили у Босни. Поред тога, раније није запажена појава – масовно убијање свога народа на пијаци да би се злочин приписао Србима. У овоме рату лаж је постала масовно и ефикасно оружје!

Ђилас издваја и дефинише разне облике национализма – *елементарни*, *шовалистички* и *екстремни*. Први повезује са појавама у крчмама, на улицама, у забитим крајевима. Он има дубоке коријене и у културном наслеђу. Један од узрока овој појави је у томе што „ми нисмо имали... критички писану... историју..., никад нисмо имали демократију...”

Поступке Срба у посљедњем грађанском рату Ђилас назива тоталитарним национализмом. Ту спада убијање Муслимана и рушење џамија, појаве које су се 90-их година први пут у таквом виду јавиле. У каснијим разговорима Ђилас националне партије назива тоталитарним. Овај израз се односи на сва три народа у Босни.

У једном тренутку овај аутор уводи у разговор и трећи термин *екстремни национализам* који поређује са нацизмом и каже да се ни један ни други не могу побољшати. По његовим ријечима, из наших екстремних национализма нема излаза. Зато сматра да „они морају бити одстрањени – еволуцијом или физичком силом, али морају бити уклоњени са тренутне, садашње историјске сцене”.

За инспираторе национализма, српског и хрватског, Ћилас наводи интелигенцију. Каже да су националисти у српском народу „инспирисани од најјачих интелектуалаца у Србији, а у Хрватској од интелигенције листом”. Ови националисти су „изазивали масовне покрете, масовне помаме”.

Ћилас сматра да је основни узрок српског национализма *Меморандум САНУ* („Данас се зна шта су значили меморандуми и како су припремани. Узмите *Полиџику*. Стварана је атмосфера да ће Хрвати Србе у Хрватској да покољу. Ту су најмрачније личности, са најопакијим, са изопаченим чињеницама и изопаченим идејама иступали слободно у штампи и на телевизији – штампа и телевизија су претворени у органе таквих личности и таквих идеја. Узимам Србију као пример. И створила се атмосфера страха, из атмосфере страха иде атмосфера мржње, а из мржње иду – сукоби”).

Неке Ћиласове констатације изазивају недоумицу, окривљавање Срба за грађански рат 90-их, сваљивање кривице на српски народ у Хрватској, у Босни и Херцеговини и на најјаче интелектуалце у Србији! Истакнути теоретичар и писац некритички прихвата партијску оцјену *Меморандума САНУ* („Данас се зна шта су значили меморандуми и како су припремани”). Припрема овог документа у оквиру највише научне установе у Србији, затим његова полицијска крађа у фази недовршеног текста и партијска хајка против Академије и српске хуманистичке интелигенције... Ћилас нема у виду научне констатације које садржи *Меморандум*. Од српског „национализма” неодвојив је уставни концепт Републике Србије у којој су постепено одвојене покрајине које су од почетка територијално и административно разбијале Србију и развлашћивале је.

Да ли је страх од покоља српског народа у Хрватској, након пропасти комунизма, била фикција или реална опасност, показали су каснији догађаји. Ћилас нема у виду уставни положај Срба у Хрватској након доласка Туђмана за предсједника Републике. За вријеме постојања Социјалистичке Југославије чуле су се жалопојке што су српски сељаци у доба усташке страховладе дозволили да их усташе купе као овце по селима и одводе на клање без отпора. Зар је онда чудно што су се Срби у Хрватској и БиХ 90-их година наоружавали и организовали за одбрану од усташа и њихових савезника.

Ћилас дакле приговара онима што се боје, што изражавају и шире страх, а не онима који оштре каме! Грађански рат 90-их година умногоме је повезан са оним из 40-их, многи кажу да је његов наставак. То ови разговори показују.

АЗ је јасније него ико осјетио како расте опасност међунационалног рата у Босни, па је ступио у контакте са Србима и Хрватима, са Караџићем и Кљујићем.

Састанак са Карацићем брзо је договорен, били су заједно Карацић, Кољевић, Крајишник, АЗ и Филиповић. АЗ прича како је са Србима лако текао договор. Одатле је уговорен састанак код Милошевића. У Београду Милошевић је све прихватио што му је АЗ понудио. Међутим, њихов разговор прислушкивала је тајна служба БиХ, тако су сазнали да је у Београду договорено да команданти у Сарајеву, Бањалуци и Мостару буду Муслимани. АЗ прича да је на том састанку Милошевић био нестрпљив, хтио је да заустави рат са Хрватима. Сматрао је муслиманску понуду подршком миру и сарадњи. То је био „историјски споразум са Србима”, како су га назвали. Али тај договор је срушио Алија Изетбеговић и отворио грађански рат у БиХ са много жртава.

Приказивањем тока споразума Бошњака са Србима у Београду АЗ сваљује сву кривицу и одговорност за рат на Изетбеговића, његове сараднике и странку СДА јер је овај рат донио свим народима много жртава и страдања, поновио се Други свјетски рат у још горем виду и створена су нова непријатељства: сукоб Хрвата са Бошњацима.

АЗ признаје да су Срби радо прихватили споразум и када га је Алија одбацио, Муслимани су са Србима, са МБО одржавали заједничке зборове и митинге, нпр у Зворнику, са музиком и пјесмом, на коме је говорио и АЗ. Били су предвиђени и други заједнички зборови Срба и Муслимана.

Српско босанско руководство тежило је миру, то илуструје Карацићева изјава да је „велика Србија само фин сан”. Онда је Мухамед Филиповић, један од бошњачких првака, али човјек непоуздан и превртљив, изјавио да се сарадња МБО са Србима залеђује, наводно да се дадне шанса Алијиној партији да се Србима склопи споразум. То је, по ријечима АЗ, била Алијина саботажа мира.

Р. Карацић, у контактима са Муслиманима, тражио је споразум, договор, слогу, мир Срба са Бошњацима, говорио је, по ријечима АЗ: „Немојте да се играте са овим, ајдете да се споразумијемо”.

Али поред Изетбеговића, било је и других противника мира и споразума, спомињу се муслимански прваци Бехмен који је потцјењивао Србе, и Силајцић, који је пријетио Армији.

И послје свега овога, Ђилас у Будимпешти, каже да су Срби највећи кривци за рат у Босни! Он се критички изражава о Карацићу, Милошевићу и српској православној цркви. Каже да Карацић тврди да су босански Муслимани исламизирани Срби, али пошто они то не признају, „треба их присилити или истребити”. За Милошевића, поред осталог каже, да је тежио да обнови Душанова царства, што се може схватити као иронија. Спомиње затим некаквог калуђера из Хиландара, који је говорио на телевизији да је Стефан Немања противницима православне вјере сјекао уши и језик, па то треба и сада радити!

Слободан Милошевић је позитивније приказан у Адиловој причи о покушају успостављања мира у Босни, о спречавању избијања рата, него у Ћиласовим коментарима.

Прије сусрета са њим АЗ прича да је у јавности нападао Милошевића као великосрпског политичара. Али када је тражио од њега да га прими у Београду, овај га је дочекао пријатељски и објеручке прихватио све услове које је АЗ тражио. Брзо су се споразумјели о миру који је саботирао и разбио Изетбеговић.

У разговору Ћилас пресуђује о величини кривице за рат у Босни свакога народа, и на прво мјесто ставља Србе, као да хоће да оправда деструктивну политику Изетбеговића. Каже да Алија није отказао споразум са Србима само из личних разлога, можда је то учинио под утицајем сарадника који су се надали да ће остварити доминацију над Србима и Хрватима. Алија и сарадници су се надали помоћи исламског свијета, видјели су да су им САД наклоњене.

Из излагања АЗ може се закључити да је главна супротност у предратном стању у Босни између муслиманских руководилаца и струја, између СДА и МБО, а не између Срба и Муслимана.

Ћилас тврди да „Муслимани нису били за рат... били су неприпремљени. Срби се нису имали шта спремати. Армија је била око Сарајева, само је требало дати команду да руши”. Али други учесници у догађајима кажу да Срби нијесу били за рат. АЗ прича како му је Мухамед Ченгић једном рекао: „Адиле, неће Срби сукобе исто као ни ми. Ја сам се сада вратио из Дрвара, Србин хоће да тргује”.

При крају четвородневног разговора Ћилас развија закључну мисао: „Верујем... да ће народи Босне у догледно време спознати у какву су историјску катастрофу олако улетели, у каквим страшним трагедијама су учествовали”. Ова нада није на чврстим темељима јер ни за вријеме полувјековне Социјалистичке Југославије наши народи нису сазнали у каквим су злочинима учествовали у грађанском рату 1941-1945, па да их убудуће не понове. Злочини су поновљени још у жешћем виду 90-их година у Босни и Хрватској. И да су сазнали ништа им не би помогло, као што није користило Бошњацима којима је АЗ покушао да отвори очи и са Србима склопио мир.

Ћилас даље каже да ће „Бошњаци... имати своју државу, своју... власт: они су страдањем и борбом покопали планове о деоби Босне, односно о затирању Бошњака муслимана. Босна ће преживети у Бошњацима...”

Овај мислилац не каже, али се то можда, подразумијева, да ли ће и други народи у Босни и Херцеговини имати своју државу и власт икакви ће бити односи међу њима.

Адил Зулфикарпашић је изложио своје интересантно, али лично виђење историје Босне и Херцеговине, у чијем је језгру историја муслиманског бошњачког народа. АЗ јесте културан човјек, Европејац, хуманиста, али није историчар по струци, и његово опширно излагање у свему нема научни карактер.

Милован Ђилас је бивши комунистички вођа, градитељ нација и држава. И код њега се у овим разговорима јављају носталгични пропламсаји из доба младости када је Партија по југословенским земљама стварала нације и државице. У овим разговорима он каже да је „Босна успостављена као засебна република да бу се сузбио српски и хрватски национализам”. Дакле, једна држава је формирана ради сузбијања негативних појава у сусједним државама!

И када је пропао социјалистички друштвени систем, ове мале творевине су се заљуљале и посрнуле.

Jovan ČAĐENović

ĐILAS'S BUDAPEST TALKS

Summary

Milovan Đilas and Adil Zulfikarpašić have participated in pre-war communist organization at Belgrade's University and in the National Liberation War, the first one as a representative of Montenegro and Serbia, the later as a member of Muslim Bosniac people.

In the post-war period both of them have occupied high or very high positions in the Socialist Yugoslavia, Zulfikarpašić lower, but Đilas has been in the very summit of Yugoslav authorities and ideology. However, after a certain period, they have left the Party and the positions. Owing to the liberal ideas, he presented in press, Đilas has been sentenced to prison, while Adil emigrated abroad and had his own business.

They have experienced the dismantling of Yugoslavia in a negative way, they wanted to prevent the civil war. Adil, as the representative of Muslims, attempted to make peace with the Serbs, but that has been disturbed by the Party of Democratic Action of Alija Izetbegović.

There have been some similarities between the two collocutors, but the differences between them have been much bigger.

In these talks Zulfikarpašić has exposed the distant origin of his bey's parentage and the past of the Bosniac people, as well as his idea of the civil war.

Đilas has occasionally posed the questions or amended his exposition having in mind his pre-war knowledge of the life of Muslims in Bijelo Polje and Berane. Nadežda Gaće asked Zulfikarpašić to clarify some parts of the exposition.

These talks lasted four days in a hotel in Budapest in 1994.